

III. Філософія освіти

УДК 37.013

Мельник О. Є.*

Кандидат філософських наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та виховної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ І ТРАКТУВАННЯ ОСНОВНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ПОНЯТЬ

Здійснена спроба чіткості методологічного визначення стосовно основних педагогічних понять

Ключові слова: *освіта, навчання, виховання, ідеологія, праксеологія.*

У науковому доробку вітчизняних учених. (Андрущенко, Б. Братаніча, В. Кременя, В. Гальперіної, М. Згуровського, М. Степка, Б. Клименка, Ж. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, К. Левківського, Ю. Сухарнікова, А. Філіної, А. Корецької, К. Корсака, В. Плавича та ін.) було виявлено, що ідеологічний тиск свого часу призвів до того, що в педагогічній науці відбулася руйнація природної логіки співвідношення основних категорій. Поняття освіта поглинуто поняттям виховання, а сама освіта стає практично тотожною навчанню і найчастіше зводиться до результату навчання або ж розглядається як сукупність знань і пов'язаних з ними вмінь і навичок, необхідних для практичної діяльності. Це ставить питання про чіткість методологічного визначення стосовно тлумачення основних педагогічних понять.

Ще Я. Коменський цілком слушно розглядав поняття освіти як єдність її складників: навчання та учіння усіх складових частин виховання, то тепер звичайно говорять про виховання в широкому розумінні слова, включаючи в це поняття всі складові частини виховання, але обминаючи при цьому «розумове виховання», яке замінюють інтелектуальним тлумаченням шкільного навчання. Поряд з навчанням ставлять виховання у вузькому значенні, і йому найчастіше надають урізаного

значення морального виховання. Після цього навчання і виховання «зшивають» разом, утворюючи таким чином «виховуюче навчання».

Так, у радянській педагогіці домінуючим стало поняття виховання: «Предметом педагогіки як галузі наукового знання є особлива функція суспільства — виховання. І саме тому педагогіку можна назвати наукою виховання» [1, с. 7]. Виховання — це процес передавання суспільно-історичного досвіду старших поколінь новим поколінням з метою їх підготовки до життя і праці, необхідний для подальшого розвитку суспільства. Виховання — найважливіше поняття, що має характер категорії.

Загалом же в літературі поняття виховання вживається в кількох значеннях: у широкому соціальному значенні, коли мова йде про виховний вплив на людину всього суспільного ладу й усієї живої дійсності; в широкому педагогічному значенні, коли мається на увазі цілеспрямоване виховання, яке здійснюється у системі навчально-виховних закладів (або будь-якому окремому навчально-виховному закладі) та яке охоплює весь навчально-виховний процес; у вузькому педагогічному значенні, коли під вихованням розуміється спеціальна виховна робота, спрямована на формування системи певних якостей, поглядів і переконань учнів; у вужчому значенні, коли мається на увазі вирішення певного виховного завдання, пов'язаного, наприклад, з формуванням моральних якостей (моральне виховання), естетичних уявлень і смаків (естетичне виховання) і т. д. [1, с. 7–8].

У широкому педагогічному розумінні виховання — це цілеспрямований процес, який здійснюється під керівництвом спеціально призначених суспільством людей — учителів, педагогів, вихователів, який охоплює всі види навчальних занять і діяльність поза навчальною, спеціально здійснюваною виховною роботою. Виокремлення випадкових видів виховання, які потребують використання особливих організаційних форм і методів роботи з учнями, дає змогу розглядати їх детальніше, але завжди з урахуванням цілісного впливу всіх факторів виховання на особистість учня [2, с. 358].

Іншими важливими поняттями педагогіки, які мають характер категорій, є освіта і навчання. Здебільшого освіта розглядається як процес і результат оволодіння системою наукових знань, умінь та навичок. Формування на їхній основі світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвитку її творчих сил і здібностей. Одночасно освіта людини — це результат не тільки навчання, а й самоосвіти, а також

впливу засобів масової інформації. І ще вужче: «Освіта — результат навчання» [3, с. 27].

А от категорія навчання звично розглядається підлеглою щодо категорії виховання: «Навчання — це спеціально організований, цілеспрямований і керований процес взаємодії вчителів і учнів, спрямований на засвоєння знань, умінь і навичок...» [3, с. 26].

Навіть поверхове порівняння наведених вище понять виховання і освіти показує їх повне взаємопроникнення, особливо у головному. Обидві категорії претендують на формування особистості. Але якщо виховання — це цілеспрямоване формування особистості з заданими якостями на основі обліку цілісного впливу всіх факторів виховання на особистість учня, то освіта — це розвиток моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей.

Тобто, виховання виступає домінуючою педагогічною категорією — як програмований, контрольований процес формування особистості в системі суб'єкт-об'єктної взаємодії. Освіта ж як процес формування особистості припускає розвиток, який ніколи не буває повністю програмованим і контрольованим. Освіта як процес за своїм семантичним змістом припускає спонтанність, варіативність розвитку особистості, характеризується можливістю і необхідністю імпліцитної суб'єкт-об'єктної взаємодії.

У радянській педагогіці, на відміну від початкового розуміння цих понять (наприклад, у В. Даля: освічена людина — це людина науково розвинена, вихована, яка знає світські звичаї), виховання охопило весь педагогічний процес, а освіта звелася до показника рівня освіченості і професійної підготовленості: «Освіта — набуття систематичних знань і навичок; навчання, просвіта; сукупність знань, набутих у результаті навчання. Освічений — той, хто отримав, має освіту, різнобічні знання. Освіта — як визначення рівня освіти: початкова, середня, вища» [4, с. 433]. «Виховати — виростити внаслідок впливу на духовний і фізичний розвиток, дати освіту, навчити правильної поведінки; шляхом систематичного впливу сформувати характер чи навички; прищепити, викликати що-небудь у кого-небудь» [5, с. 102].

Прикметно, що останнім часом ми спостерігаємо все більше спроб відновити первинний зміст і співвідношення основних педагогічних категорій. Так, у В. Кременя, знаходимо таке тлумачення освіти: «Освіта — моральний вигляд людини, який складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є здобутком його культурного

кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування вигляду людини» [5]. При цьому головним є не обсяг знань, а поєднання останніх з особистісними якостями людини, вміння самостійно розпорядитися своїми знаннями. В освіті завжди є формальний бік, тобто духовна діяльність або духовна здібність (яка розглядається незалежно від відповідного певному часові матеріалу), а також матеріальний.

У значній мірі подібного змісту поняття освіта набуло ще наприкінці XVIII ст., особливо під впливом Й.-В. Гете, Й.Г. Песталоцці та неогуманістів, і означало тоді загальний духовний процес формування людини, на протигагу виховній техніці прихильників методу просвітників. Освіта як захист проти сил, що знеособлюють людину, в демократичному суспільстві стала питанням життя і для окремих людей, і для всього суспільства.

Проблема невідпрацьованості категоріального апарату освіти зумовлена різними причинами, зокрема: по-перше, домінуючий у педагогіці праксеологічний аспект не сприяв теоретичному розвитку основних педагогічних категорій; по-друге, оскільки освіта віддзеркалює особливості соціуму, її категорії залежні від домінуючих у певному соціумі ідеологій (мається на увазі теза К. Маркса «буття визначає свідомість»), що трактувалася в педагогіці як можливість за допомогою виховання у спеціально створених соціальних умовах сформувати людину «нового типу» — людину з заданими якостями). Такий тип взаємодії суб'єктів освіти, коли учень розглядався (хоча й із застереженнями) як об'єкт, що його вчитель «прищипує» до абсолютного (істинного, правильного) знання; В. Біблер охарактеризував це як середньовічний тип пізнання [6, с. 110].

Дійсно, донедавна виховання в дусі лояльності до політичної системи мало більший пріоритет порівняно з метою розвитку особистості. Власне, відбулася витончена підміна цих понять. Ідеологема «формування всебічно розвиненої особистості будівника комунізму» була за суттю прокрустовим ложем для процесу природного розвитку особистості, оскільки це в більшості випадків породжувало неусвідомлене прагнення педагогів «придушити» унікальне, особливе, нестандартне в особистості учня. Тому є настільки яскраві приклади у практиці, що ряд дослідників дійшли висновку про наявність у вітчизняній освіті радянського періоду яскраво вираженого феномену «педагогіки протидії», яка полягає в тому, що в процесі освіти цілеспрямовано реалізується

діяльність, яка перешкоджає тому, щоб люди надбали певні (необхідні їм) знання, уміння, навички. А також реалізується підхід до навчання людей того, що суперечить їхнім інтересам [3]. Зумовлена зазначеними факторами втрата первинного змісту педагогічних категорій, категоріальна не підпорядкованість основних понять педагогіки призвели до того, що навіть поняття навчання могло поглинати поняття освіта й виховання: «Навчання — це цілеспрямований процес взаємодії вчителя й учнів, під час якого відбувається освіта, виховання й розвиток людини» [1, с. 9].

Отже, саме ідеологічний тиск призвів до того, що у вітчизняній науці відбулася руйнація природної логіки співвідношення основних педагогічних категорій: поняття освіта поглинуто поняттям виховання, а сама освіта стає практично тотожною навчанню і найчастіше зводиться до результату навчання або ж розглядається як сукупність знань і пов'язаних з ними вмій і навичок, необхідних для практичної діяльності. Таке ідеологічно бажане тлумачення основних педагогічних категорій зберігається й донині у працях багатьох авторів, що свідчить про те, що освіта як соціальний інститут, педагогіка як наука до цього часу розглядаються як засоби вирішення політичних (державних) завдань, як процес підготовки людей — «елементів системи». Таке бачення цілей і сутності освіти притаманне свідомості окремих учених, та (на жаль) і масовій педагогічній свідомості.

Водночас, зростання впливу освіти на соціум ініціювало усвідомлення сутності освіти як соціокультурного феномена і розроблення відповідного цій сутності категоріального апарату представниками педагогічної науки (Ш. Амонашвілі, Є. Бондаревська, І. Єрмаков, А. Киричук, О. Савченко, О. Сухомлинський та ін.), а також інших гуманітарних наук (Л. Виготський, Г. Костюк, І. Якиманська, В. Біблер, Л. Сохань, В. Лутай, В. Шинкарук, В. Подвойський, В. Нечаєв та ін.). У межах зазначених підходів присутнє визнання і розуміння «примусової» складової освіти, яка є необхідною для розуміння процесу освіти як єдності й боротьби вільного і вимушеного, спонтанного і детермінованого, детермінованого з особистості і детермінованого з соціуму, з культури у процесі освіти.

Зробимо одне суттєве зауваження семантичного змісту. Справа в тому, що український термін освіта найчастіше перекладається російською мовою як «образование». Тобто семантичний аналіз українського терміну освіта вказує на визнання первинного самостійного існування того, хто має потребу в освіті. Цей дехто, хто вже існує, освічується

світлом знань, світлом розуму. Освіта ж будь-кого може відбуватися з нуля. В російському слові «образование» легко припустити розуміння дитини як чистої дошки. А термін освіта «опирається» гіпотезі чистої дошки. Це ж стосується і терміну виховання. Значення українського слова виховання можна розкрити як переховування, збереження дитини як того, що вже існує. З цього можна зробити висновок, що традиції української народної та наукової педагогіки дуже близькі до особистісно орієнтованої парадигми освіти. З початку 90-х рр. усе більше вчених, передусім педагогів, відтворюють у своїх працях вихідний зміст поняття освіти — формування образу (передусім — морального) людини. Або, іншими словами: освіта — це формування і розвиток особистості.

На наш погляд, зазначена відмінність у тлумачення поняття освіта має принципове значення, оскільки з самого початку визначає основну розпізнавальну ознаку освіти, орієнтованої на особистість, від традиційної: особистість — мета освіти і життєдіяльності всього соціуму в цілому. Традиційна освіта, на жаль, продовжує розглядати особистість як засіб — учень повинен бути достатньо добре навченим і певним чином вихованим для включення в матеріальне виробництво і виробничі відносини. «На жаль, сьогодні матеріальне виробництво організується в межах суто речових відносин. В цих умовах необхідна така підготовка людини, яка б дозволила їй включитися в систему виробничих відносин. Виховання ж пристосовує індивіда до існуючої системи соціальних відносин. Формування особистості як саморозвиток індивіда «є власною проблемою кожного, що стає побічним і найчастіше випадковим результатом» [7, с. 14].

Розщеплення цілісного поняття освіта на його складові — навчання і виховання — відображає закономірності соціально-історичного розвитку суспільства і збігається в часі з початком становлення індустріального суспільства й відповідного йому характеру виробничих відносин, які призводять, у значній мірі, до відчуження людини від процесу і результатів своєї праці.

Спробуємо сформулювати зміст поняття освіта, що найточніше, на наш погляд, передає його суть. Безперечно, що вихідним поняттям для аналізу цієї категорії є категорія образу. Образ — суб'єктивна картина світу чи його фрагментів, яка включає суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій [4, с. 240]. Мова йде про власний образ. Однак, якщо ми будемо використовувати це поняття для позначення представництва особистості в бутті і буття в особис-

тості, то необхідно вести мову про образ у граничному розумінні. Такий образ є континуум, який поєднує одинично-унікальне «Я» людини і множинно-загальне буття.

Освіченість людини в такому контексті включає в себе передусім достатньо повне й адекватне формування трьох складових «образу-себе-у-бутті»: «образу Світу», «образу Я» й «образу Я у Світі». «Образ Світу» подібний до системи координат, за допомогою яких особистість визначає своє істинне буття в реальному світі — світі природи і «другої» природи, штучно створеної людиною, в світі інших людей — людства, нації, своєї соціальної групи, близьких. «Образ Я» є основою формування самосвідомості, самооцінки і рефлексивних здібностей, які визначають спрямованість дій. Перш за все дотримання норм моралі, а також відповідальність перед собою за наслідки своїх діянь. «Образ Я у світі» є похідним від двох перших, але водночас виконує оцінюючу й регулятивну функцію щодо них.

Найбільш усвідомлені складові цих образів становлять ядро образу-себе-у-бутті — світогляд. Світогляд являє собою систему найзагальніших поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації. Але світогляд доповнюється великим шаром передсвідомого, несвідомого, інтуїтивно-чуттєвого з практично нескінченним числом складових елементів. Мікрокосм також нескінченний, як макрокосм, і подібно до того, як нікому не прийде в голову скласти програми «формування космосу» (з огляду на очевидну неспроможність таких ідей), так і «формування особистості» — словосполучення, некоректне за своєю суттю. Особистість (мікрокосм) самоформується, сприймаючи все, що міститься навколо неї (в тому числі педагогічну діяльність), як умови свого становлення.

Виходячи з розуміння освіти як становлення образу-себе-у-бутті, можна запропонувати такі критерії його рівня: загальна кількість елементів, які входять у «образ»; наявність ефективних, дієвих зв'язків між окремими елементами «образу»; автентичність елементів і зв'язків між ними — відповідність образу-себе-у-бутті реальному буттю.

У такому контексті, освіта — це самоформування особистості, і оскільки особистість формується в конкретних соціокультурних умовах, то за своїми змістовими й діяльнішими характеристиками, своєю орієнтацією (спрямованістю) освіта у своїй основі відповідає соціо-

культурному континууму, в якому вона реалізується, а також тенденціям його розвитку. Як наслідок вибудовування й розвитку особистості відбуваються вибудовування й розвиток історичного досвіду і культури людства.

Поняття навчання і виховання — складові поняття освіти, входять до нього. Навчання — це формування в учнів певних знань, умінь і навичок, необхідних для включення особистості в трудову діяльність та соціальні відносини. Виховання — це вплив на особистість з метою формування в неї необхідних для життєдіяльності в суспільстві та культурі властивостей потрібних для включення в трудову діяльність і соціальні відносини.

Подібне трактування основних категорій освіти сьогодні вже зустрічається у працях, присвячених аналізу соціальних аспектів освіти [8, с. 6], починає утверджуватися у сфері управління освітою. В цьому контексті зміст освіти визначається як програма освітньої діяльності, спрямована на вирішення завдань з формування загальної культури особистості, адаптації особистості до життя в суспільстві, створення основи для усвідомленого вибору й засвоєння професійних освітніх програм. Зміст освіти повинен забезпечити формування у того, хто навчається, адекватної сучасним рівню знань і рівню освітньої програми картини світу; адекватний світовому рівень загальної та професійної культури суспільства; інтеграцію особистості в системі світової й національної культур, формування людини-громадянина [9].

Список використаних джерел:

1. Педагогика / [под. ред. Бабанского Ю. К.]. — М.: Просвещение, 1983. — 479 с.
2. Педагогика / [под. ред. Пидкасистого П. И.]. — М.: Роспедагентство, 1995. — 548 с.
3. Подласый И. П. Педагогика / И. П. Подласый. — М.: Владос, 1999. — 473 с.
4. Сафонов Ю. И. Роль и место высшего образования в духовной культуре развитого социалистического общества / Ю. И. Сафонов. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1979. — 379 с.

5. Антология педагогической мысли христианского Средневековья. В 2-х т. — М.: Высшая школа, 1964. — Т. 1. — 412 с.; Т. 2. — 518 с.
6. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.К. Кремень. — К., 2003.
7. Давыдов В. В. Философско-психологические проблемы развития образования / В. В. Давыдов — М.: МГУ, 1994. — 278 с.
8. Добрускін М. Освіта і суспільство / М. Добрускін // Рідна школа. — 1997. — № 7–8. — С. 41.
9. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В.П. Андрущенко. — К.: Знання України, 2004. — 804 с.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Мельник О.Е. Концептуальные походы к определению и трактования основных педагогических понятий

Осуществлена попутка четкости методологического определения относительно основных педагогических понятий.

Ключевые слова: *образование, обучение, воспитание, идеология, прaxeология.*

Melnyk O.E. Conceptual trips to the identification and interpretation of the basic pedagogical concepts

Implemented a ride methodological clarity on the basic definition of pedagogical concepts.

Keywords: *education, training, ideology, praxeology.*